

11. *Герасименко Г. А.* Земское самоуправление в России. — М.: Наука, 1990. — 264 с.
12. *Боряк О. О.* Стан народного акушерства в XIX ст. // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 49-61.

О. Є. Музичко

**ПОЛІТИЧНИЙ РАДИКАЛІЗМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
1870-1880-х РОКІВ В ОЦІНЦІ О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО
(за матеріалами “Щоденника”)**

Розклад тоталітарної радянської системи наприкінці XX ст. призвів до еволюції парадигми соціальних наук на території пострадянського простору. Зміни торкнулися й аксіологічних основ історичного знання. Серед частини вчених одною з переважаючих стає думка про мирну еволюцію як єдиний перспективний шлях розвитку суспільства. Це стало передумовою переоцінки віхових історичних подій. Зокрема, в сучасній науці триває дискусія щодо причин та наслідків руху народовольців в 1870–1880-х роках у Російській імперії, припустимість їхніх радикальних, терористичних дій з точки зору людської моралі [1; 2]. Ця проблема є актуальною в сучасних умовах, коли для значної частини українського та російського суспільства часто виникає проблема вибору шляхів боротьби за власні права.

Пізнання складних реалій 1870–1880-х років у Російській імперії неможливе без використання свідчень сучасників цієї доби. Переважна більшість джерел походить або від народовольців, або від чиновників, які боролися з ними. Тому надзвичайно цінними є свідчення сучасників, які перебували на позиції сторонніх аналітиків. Особливо важливі джерела, не призначені для стороннього ока, що були засобами самоаналізу. Одним із них є “Щоденник” Олександра Федоровича Кістяківського (1833–1885), професора кафедри кримінального права та судочинства університету Св. Володимира у Києві. Він був близький до кола діячів українського національного руху в 1860–1880-х роках. Наукова спадщина вченого складається з близько 70 робіт, присвячених історії та теорії права. Він зібрав і видав надзвичайно важливу пам’ятку українського права, “Права, за якими судиться малоросійський народ”.

Проблема політичних настроїв суспільства другої половини XIX ст., зокрема, реакції його окремих груп на дії народовольців та уряду потребує поглибленого вивчення. “Щоденник” одного з яскравих представників інтелектуальної еліти того часу є одним із найцінніших джерел для аналізу настроїв інтелігенції. Саме в такому ракурсі розглянуто “Щоденник” у даній статті. Її завданнями є аналіз еволюції поглядів О. Кістяківського на дії радикалів та відповідні дії уряду, визначення характеру політичних переконань вченого. У працях попередників, “Щоденник” використовувався перш за все з метою вивчення власне народницького та народовольського руху в Україні [3]. У деяких працях текст джерела вивчався недостатньо повно та глибоко. Давалася ознаки й певна заідеологізованість авторських міркувань [4].

Олександр Федорович був сином священика з села Городиці на Чернігівщині. Освіту отримав у батька та в духовній семінарії. Виховання в душі християнських цінностей наклало значний відбиток на свідомість та характер майбутнього професора. Професор київського університету І. Лучицький зазначав, що девізом життя його колеги було “палке бажання бачити панування засад права та справедливості... він з любов’ю ставився до людини, вірив в неї, в те, що найгірша людина може виправитися. Людиноненависництво він не сприймав” [5, 408]. Не відступав О. Кістяківський від цих переконань і у своїх наукових працях. Наприклад, в одній з найвідоміших із них — “Исследования о смертной казни” (1867 рік) — він заперечив доцільність існування цього найтяжчого з покарань [6].

Найзаповітніші думки О. Кістяківський довірив “Щоденнику”, який він вів у заключний період свого життя — 1874-1885 роки. Цю добу переважно оцінюють як “період реакції”, “контрреформ”. Не викликає сумніву, що це був період кризи суспільно-політичного розвитку Російської імперії, відсутності суспільної злагоди. Як видатний правознавець, професор не міг не цікавитися політичним розвитком країни. Саме до його компетенції входила оцінка дій уряду та його найпалкіших противників — терористів. Інформацію про них він отримував із газет різних ідеологічних напрямків, бесід, чуток. Велика частина відповідних записів “Щоденника” не має споглядального характеру. Вони містять згадки про розмови О. Кістяківського, його виступи на лекціях, Раді університету, при-

ватних зібраннях тощо. Інші записи є рефлексією автора над певними подіями, що в такому вигляді не пішли далі сторінок “Щоденника”.

Безпосередній привод до розмірковувань над проблемою радикалізму дали професору студентські заворушення в київському університеті, не в останню чергу викликані радикалізацією молоді внаслідок знайомства з відповідними ідеями. О. Кістяківський боляче переживав захоплення молоді політикою, дорівнюючи це до раннього вживання спиртних напоїв чи раннього і перебільшеного задоволення статевого бажання [7, I, 51, 301]. Проте він закликав до мирного порозуміння зі студентами, вважаючи, що покарання тільки роздувають конфлікт [7, I, 28, 243]. Він вважав, що треба переконувати, а не карати молоді за хибні вчинки. Він доводив молоді, що ідея революції є невинуватою, адже не враховує реалій російського життя (неписьменність народу, відсутність громадянської свідомості в інтелігенції тощо) та законів розвитку суспільства [7, I, 176]. Особливе занепокоєння у вченого викликала скороспілість висновків молодих людей, небажання глибше замислитися над сутністю пропонованих ним ідей [7, I, 238]. Натомість він закликав облишити химерні проекти та звернути увагу на справді корисні питання [7, I, 95]. Водночас він рішуче засуджував радикальні дії студентів. Так, коли в 1884 році вони розбили скло в квартирі ректора університету Св. Володимира, О. Кістяківський, не вагаючись, поставив свій підпис під протестом професорів. “З політичної точки зору, напевно, це помилка, з моральної — ні”, — занотував він, розмірковуючи з приводу закидів в опортунізмі [7, II, 473].

Звістки про “ходіння в народ”, що повинні були підготувати ґрунт до загальнонародного повстання, викликали у професора не тільки неприйняття, але й здивування. “Можна дивуватися цим донкіхотам радикалізму і революції. Незважаючи на низку самих яскравих доказів, що дав їм народ в тому, що він їх ідей не розуміє, вони все ж таки нав’язуються йому в союзники. А народ такий далекий від них, що готовий кинутися на них зі злобою, передавши до рук влади”, — занотував він із приводу однієї з перших достатньо радикальних акцій народників — маніфестації біля Казанського собору [7, I, 249]. Учений цілком слушно зазначав, що “з народом можна лише руйнувати, але не творити, усе перетворення зрештою буде

зміною осіб та режиму настільки, наскільки тепер же можна змінити його шляхом реформ” [7, I, 333-334]. Віру в радикальний переворот він порівнював з вірою в друге пришествя Христа [7, I, 178]. Продовжуючи цю аналогію, він розраховував, що у народників з’явиться провідник подібний до Христа, який поведе їх мирним шляхом. “Але він не з’явиться і всі ці секти загинуть в дрібній боротьбі, серед донкіхотських політичних заколотів”, — прогнозував вчений в лютому 1877 року [7, I, 364].

Подальша ескалація насильства змусила вченого повніше розкрити своє ставлення до ідей радикалів та їх реалізації. Вчений не заперечував, що він є прибічником ідеї соціалізму, як вчення про справедливий розподіл суспільних благ. Однак він був переконаний у тому, що “ідеї соціалізму реалізуються шляхом повільного прогресу, не мечем і вогнем, а силою думки, переконань і моральності. Сила думки сильніше сили зброї” [7, I, 615]. На радикалів він покладав відповідальність за перетворення вчення Сен-Симона, Фур’є та інших благородних мислителів на “науку злодіїв, мошенників і розбійників” [7, I, 489]. Підґрунтям таких поглядів слід визнати християнську мораль вченого, у рамках якої соціалістичне вчення набувало рис християнського соціалізму. Не даремно думки про дискредитацію соціалізму перепліталися у нього з міркуваннями про християнське вчення, що він вважав дискредитованим владою та церквою [7, I, 559, 589; II, 356-357].

Протягом 1870-1880-х років О. Кістяківський рішуче відкидав будь-які виправдання терору. Так у 1880 році він занотував: “Вчення радикалів про анархію викликає в мене глибоку відразу, їх прагнення здійснити революцію задля революції це зворотний бік самовладдя. Після приходу до влади радикали стануть III відділенням від радикалізму і будуть душити російську людину. Радикали — це ті підбурювачі, які стоячи в стороні, викликають ворожнечу між двома, для того щоби в зручну хвилину пограбувати обох (народ та владу — О. М.)” [7, I, 522]. Він підкреслював приналежність до прогресистів чи поступовців, які займають позицію між радикалами та лібералами. Замахи на імператора він вважав “не тільки симптомом безумних ідей, але й несправедливими діями проти людини і государя, який так багато доброго зробив Росії” [7, I, 459-460]. Тому з усіх політичних убивств 1870-1880-х років про-

фесор був найглибше вражений вбивством Олександра II 1 березня 1881 року [7, II, 333, 348]. Жалюючи загиблого царя, він очікував реформ, але згодом прийшло розчарування. “1 березня наробило багато бід — воно призупинило правильний хід розвитку. На місце царя-реформатора воно поставило царя, який побоюється реформ. Ви не оцінили людину, яка була вихована в ідеях прогресу, ось вам людина, якій огидні реформи”, — занотував у 1882 році професор [7, II, 377].

О. Кістяківський неодноразово замислювався над причинами, що викликали насильство. З одного боку, він вважав, що людина радикального типу виховувалась усі 25 років до 1880-х років радикальними публіцистами. Але, в цілому, причину появи цього типу він вважав “таємницею соціального життя, питанням, яке не може бути задовільно розв’язане ні одною чесною людиною, якщо вона не захоче стати на поліцейську, дрібну, точку зору” [7, II, 23]. Така позиція не завадила професорові дійти більш глибоких висновків. На думку вченого, імператор та його уряд, прагнучи викоринити тероризм, замість запровадження політичних свобод, розсаджували насильство, часто вдаючись до неадекватних покарань. “Заборонене все помірковане. Гуляють на волі: крайнє незадоволення, сама різка критика. На цьому ґрунті без його свідомої участі і згоди виріс самий різкий радикалізм, система терору та кинджалу. Якщо уряд піде й далі таким шляхом, він примусить найздоровіші соки годувати самий жахливий, самий різкий радикалізм”, — занотував вчений в червні 1879 року [7, I, 452]. Царську юстицію він порівнював з юстицією Ірода, який вбивав немовлят, в надії вбити народженого Христа [7, II, 44]. У результаті, на думку вченого, боротьба деспотизму і радикалізму найважче позначилася на друзях порядку і мирного прогресу [7, I, 455].

О. Кістяківський бачив ґрунт для насильницьких дій також у відсталому, рабськи покірному, безініціативному суспільстві [7, I, 271; II, 77]. За його спостереженнями, часто юнак, якого в університеті навчали справедливості, не бачив її у житті. Розчарований, він обирав шлях або радикала, або чиновника-гнобителя [7, I, 524]. Найбільше автор “Щоденника” картав інтелігенцію за її лицемірство, фарисейство. Великою мірою розчарований в уряді та суспільстві, О. Кістяківський, як і раніше заперечуючи насильство, у 1880 році

визнав за радикалами заслугу в пробудженні сонного суспільства [7, II, 66, 351-352].

Попри всі сумніви, О. Кістяківський залишався на позиціях діючого закону. До цього його зобов'язували як переконання, так й професійний обов'язок викладача права [7, I, 558, 587; II, 452]. Єдину перспективу розв'язання конфлікту він бачив у глибокій зміні державного ладу [7, I, 453, 607-608; II, 36]. Думку про дарування імператором Конституції, що засвідчить початок перетворень, він часто повторював в “Щоденнику” як заклинання [7, I, 285; II, 223]. Однак думка про конституцію, як панацею, містила певне протиріччя. Дарування закону, навіть найдемократичнішого, не могло вирішити глибинні соціальні недоліки. Наївно було б думати, що Конституція задовольнить радикалів, які прагнули до невизначеного, утопічного ідеалу. Відчуваючи це протиріччя, в деяких місцях “Щоденника” О. Кістяківський з боєм відзначав майже безвихідність становища. У 1880 році він занотував: “радикали сміються з конституції. Вони до неї цілковито байдужі. Вони міряють глибше. З упровадженням конституції ці люди залишаться тим же чим вони тепер є. Вони зробляться ворогами конституціоналістів. А ці будуть їх переслідувати” [7, II, 24]. У тому ж році з'явився ще один песимістичний запис: “Але чи можуть утиски припинитися. Подивись навколо — з кого складається інтелігенція? В мене опускаються руки” [7, II, 239]. Зрештою, в 1881 році у професора вирвався невтішний висновок: “Конституція мало що змінить. Лицемірство з боку влади буде тривати” [7, II, 346]. Отже, усі провідні сторони конфлікту були нездатні зрозуміти думок видатного мислителя й правознавця.

Однак свій “Щоденник” він призначав перш за все для наступних поколінь. Вже найближчі нащадки, на жаль, змогли повністю відчутти справедливість пророчих думок професора. Спочатку в 1905-1907 роках, а потім в 1917-1921 тривалий досвід радикалізму виллявся у потрясіння часів революцій та громадянської війни.

Отже, погляди професора на політичний радикалізм, освячені християнською моральністю, слід віднести до інтелектуальної течії консервативного лібералізму. Погляд професора на радикальний рух зазнав еволюції: в 1870-х роках він відмовляв цьому рухові в тривалому існуванні, недооцінював його потужності; на початку

1880-х років він уже надавав йому великого значення, як одному з каталізаторів майбутніх реформ. Константними у поглядах О. Кістяківського були принцип неприйняття насильства, заперечення революційного шляху розвитку, як неорганічного, химерного. Він вважав необхідним виконувати норми чинного законодавства, обстоюючи тактику “малих діл”. Основою поглядів О. Кістяківського на проблему причин соціально-політичної кризи, що охопила життя Російської імперії в 1870-1880-х роках, була думка про “два радикалізми”, що породили та живили один одного: з боку влади проти населення, та з боку радикалів-народовольців проти уряду. Заручником конфлікту стало помірковане населення країни, до якого він відносив й себе. Матеріал “Щоденника” свідчить, що радикальні ідеї народовольців суттєво не вплинули на світогляд вищого прошарку української інтелігенції другої половини XIX ст., яка й надалі переважно очікувала перетворень зверху.

Література:

1. *Будницкий О. В.* “Кровь по совести”: терроризм в России (вторая половина XIX — начало XX) // История терроризма в России. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — С. 5-24.
2. *Емельянов В. П.* Террор и терроризм: вопросы ограничения // Право и политика. — 2000. — № 4. — С. 25-34.
3. *Світленко С. І.* Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. — Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. — 239 с.
4. *Скакун О. Ф.* Политические и правовые взгляды А. Ф. Кистяковского // Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861-1917). — К., 1987. — С. 113-127.
5. *Лучицкий И. А. Ф.* Кистяковский // Киевская старина. — 1885. — Т. 11. — Вып. 2. — С. 406-415.
6. *Кистяковский А. Ф.* Исследование о смертной казни. — К., 1867. — 281 с.
7. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник / Упор.: Шандра В. С., Бутич М. І., Глизь І. І., Франко О. О. — К.: Наукова думка, 1994. — Т. I. — 646 с.; Т. II. — К.: Наукова думка, 1995. — 583 с.